

UDK 902
ISSN 1330-0644
VOL. 13-14/1996.-1997.
ZAGREB, 1999.

Prilozi

Instituta za arheologiju u Zagrebu

Pril. Inst. arheol. Zagrebu
Str./Pages 1-210, Zagreb, 1999.

Pril. Inst. arheol. Zagrebu 13.-14./1996.-1997.
Str./Pages 1-210, Zagreb, 1999.

Časopis koji je prethodio
Prilozi 1., 1983., Prilozi 2., 1985., 3.-4., 1986.-1987., 5.-6., 1988.-1989., 7., 1990.,
8. 1991., Pril. Inst. arheol. Zagrebu 9., 1992., 10., 1993., 11.-12./1994.-1995.

Nakladnik/ Publisher
INSTITUT ZA ARHEOLOGIJU/
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY

Adresa uredništva/ Adress of the editor's office
Institut za arheologiju/Institute of archaeology
HR - 10000 Zagreb, Ulica grada Vukovara 68
Telefon/phone/fax ++385/01/615 02 50, 615 12 90, 611 72 43

Glavni i odgovorni urednik/ Editor in chief
Željko TOMIČIĆ (Zagreb)

Redakcijski odbor/ Editorial committee
Dunja GLOGOVIĆ (Zagreb), Timotej KNIFIC (Ljubljana, SLO), Remza KOŠČEVIĆ
(Zagreb), Laszlo KÓVACS (Budapest, HUN), Kornelija MINICHREITER (Zagreb),
Mladen RADIĆ (Osijek), Željko RAPANIĆ, (Split) Aleksandar RUTTKAY (Nitra, SK),
Ivančica SCHRUNK (Minneapolis, USA), Željko TOMIČIĆ (Zagreb).

Prijevod na engleski/ English translation
Jadranka BOLJUNČIĆ
Goran HORVAT

Prijevod na njemački/ German translation
Nina MATETIĆ

Lektural/ Language editor
Marijan RIČKOVIĆ (hrvatski)
Ulrike STEINBACH (njemački)
Edo BOSNAR (engleski)

Dizajn/ Design
Roko BOLANČA

Korektural/ Proofreaders
Kornelija MINICHREITER, Zagreb
Željko TOMIČIĆ, Zagreb

Grafička priprema/ DTP
Studio "U", Zagreb

Računalni slog/ Layout
Ranko PERŠIĆ, Zagreb

Tisak/ Printed by
Tiskara Petravić d.o.o.

Naklada/ Circulation
600 primjeraka/600 examples

Sekundarne publikacije/ Indexed in
GERMANIA Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen
Archaeologischen Instituts, Verlag Philipp von Zabern, Mainz

Izdavanje časopisa novčano podupire
MINISTARSTVO ZNANOSTI I TEHNOLOGIJE REPUBLIKE HRVATSKE
HR - 10000 Zagreb, Strossmayerov trg 4

Sadržaj

- 5   Prilog
         ŽELJKO TOMIČIĆ
- Izvorni znanstveni radovi**
- 7   KORNELIJA MINICHREITER
Zoomorfna idolooplastika obredno-ukopnog prostora
starčevačkog lokaliteta na Galovu u Slavanskom Brodu
- 23   IVANČICA PAVIČIĆ
Nakit kasnog brončanog doba s nalazišta Špičak kraj
Bojačnog
- 33   DUNJA GLOGOVIĆ
Fibule iz Ljubča
- 41   REMZA KOŠČEVIĆ
Nekoliko starih brončanih nalaza iz okolice Samobora
- 49   GORANKA LIPOVAC VRKLJAN
Mithraička kulturna slika iz Umljanovića
- 61   IGOR FISKOVIĆ
Jesu li Polače na Mljetu bile sjelo vladara Dalmacije?
- 83   ŽELJKO RAPANIĆ
Spomenici nepotpune biografije *De ecclesiis datandis* (2)*
- 91   ŽELJKO TOMIČIĆ
Ranosrednjovjekovno groblje Zvonimirovo - Veliko Polje,
prinos poznavanju bjelobrdske kulture u podravskom dijelu
Slavonije
- 121   ZORISLAV HORVAT
Neke činjenice o cistercijskom samostanu i crkvi u
Topuskom
- 135   DRAGO MILETIĆ
Plemićki grad Belec
- 155   SNJEŽANA PAVIČIĆ
Osnovni tipovi bizantskih relikvijarnih pektorala
- 161   TAJANA SEKELJ IVANČAN
Kasnosrednjovjekovne keramičke čaše iz Sokolovca,
Rudina-Čečavca i Kapan-Ivanca
- 179   GORAN GUŽVICA
JADRANKA BOLJUNČIĆ
Analiza učestalosti nagorjelih kostiju velikih zvijeri u
pleistocenskim naslagama špilje Vindije (Hrvatska)

Prikazi

- 187   ŽELJKO RAPANIĆ
VEDRANA DELONGA, Latinski epigrafički spomenici u
ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, Split, 1996. Nakladnik:
Muzej hrvatskih arheoloških spomenika - Split. Serija:
Monumenta mediaevalis Croatiae vol. 1. Str. 1.-608.
(Tekst, Literatura, Index epigraphicus, Index paleographi-
cus, Kazalo osobnih imena, zemljopisnih naziva i važni-
jih pojmova. Sa crtežima u tekstu (Maja Fabijanac i Mar-
ko Rogošić)+ LXXXIV tabli fotografija (Zoran Alajbeg)
+ fotografije u tekstu (Nenad Gattin)+1 karta, /32x23 cm/.

Contents/Inhaltsverzeichnis

Introduction
ŽELJKO TOMIČIĆ

Original scientific papers

- KORNELIJA MINICHREITER
*Zoomorphic Idols of the Starčevo Ceremonial and Burial Area Site
at Galovo, Slavonski Brod*
- IVANČICA PAVIČIĆ
Schmuck der späten Bronzezeit vom Fundort Špičak bei Bojačno
- DUNJA GLOGOVIĆ
Fibeln aus Ljubča
- REMZA KOŠČEVIĆ
Several Old Bronze Finds from the Samobor Vicinity
- GORANKA LIPOVAC VRKLJAN
A Mithraistic Cult Relief From Umljanovići
- IGOR FISKOVIĆ
Were Polače on the Isle of Mljet the Seat of the Rulers of Dalmatia?
- ŽELJKO RAPANIĆ
Denkmäler mit unvollständiger Biographie De ecclesiis datandis (2)*
- ŽELJKO TOMIČIĆ
*Der frühmittelalterliche Friedhof Zvonimirovo - Veliko Polje, ein Bei-
trag zu den Erkenntnissen über die Bjelobrdo-Kultur in der slawo-
nischen Podravina*
- ZORISLAV HORVAT
Einige Tatsachen über das Zisterzienserkloster in Topusko
- DRAGO MILETIĆ
Burg Belec
- SNJEŽANA PAVIČIĆ
Grundtypen der byzantinischen Reliquiarpektoralien
- TAJANA SEKELJ IVANČAN
*Spätmittelalterliche Keramikbecher aus Sokolovac, Rudina-
Čečavac und Kapan-Ivanac*
- GORAN GUŽVICA
JADRANKA BOLJUNČIĆ
*Analysis of the Frequency of Partially Burnt Large Carnivore
Bones in the Pleistocene Sediments at the Vindija Cave (Croatia)*

- 189 BORIS GRALJUK
Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, nova serija
ARHEOLOGIJA (A) - sv. 47., strana 41.-117.
ETNOLOGIJA (E) - sv. 47., strana 179.-272.
PRIRODNE NAUKE (PN) - sv. 31., strana 273.-447.
Sarajevo, 1992. - 1995.
Sarajevo 1996. godine
- 190 BORIS GRALJUK
ROBERT WHALLON I LIDIJA FEKEŽA,
Kvantitativna analiza oblika grobne keramike ranog srednjeg vijeka sa teritorija Bosne i Hercegovine,
Izvorni znanstveni rad, str. 43.-59., uz tekst, tablice, histogrami, slike.
- 190 BORIS GRALJUK
ENVER IMAMOVIĆ,
Rezultati probnih iskopavanja u Podastinju, Višnjici i Gromiljaku kod Kiseljaka,
Izvorni znanstveni rad, str. 61.-92., uz tekst, skice, slike, table
- 191 BORIS GRALJUK
VELJKO PAŠKVALIN,
Prilozi proučavanju ilirsko-panonskog plemena Dezitijata i njegovog teritorija u krajevima srednje Bosne u predrimsko i rimsko doba,
Izvorni znanstveni rad, str. 93. do 116., uz tekst 5 tabli.
- 192 BORIS GRALJUK
VELJKO PAŠKVALIN,
Kulturnopovijesna problematika sepulkralnih spomenika rimskog doba s područja Bosne i Hercegovine,
Izvorni znanstveni rad, str. 117.-145., uz tekst, karta nalazišta, 3 table sa 10 slika, bibliografija, sažetak na engleskom.
- 193 BORIS GRALJUK
KEMAL BAKARŠIĆ,
Citati nove serije Glasnika Zemaljskog muzeja, (Arheologija) 1946.-1986.
Izvorni znanstveni rad, str. 147.-167., 11 tablica, 4 grafikona, bibliografija, sažetak na engleskom.
- 195 MARIJA BUZOV
DIADORA, sv. 15., Zadar, 1993., stranica 452, zajedno s tablama, crtežima, planovima, tlocrtima, fotografijama te kartama.
- 199 MARIJA BUZOV
DIADORA, sv. 16.-17., Zadar, 1995., stranica 430, zajedno s tablama, crtežima, planovima, tlocrtima, grafikoni-
ma, fotografijama te kartama.
- 203 MARIJA BUZOV
BRUNO MILIĆ, RAZVOJ GRADA KROZ STOLJEĆA 2, SREDNJI VIJEK, ZAGREB, 1995., str. 424, sa ilustracijama, Glosarij, Bibliografija, Kazalo gradova, naseljenih mjesta i arheoloških lokaliteta, te Popis slika i crteža.
- 204 DUNJA GLOGOVIĆ
EDWARD HERRING, Explaining Change in the Matt-Painted Pottery of Southern Italy. Cultural and social explanations for ceramic development from the 11th to the 4th centuries B.C., BAR International Series 722, 1998 (Oxford), 255 str., 176. slika.
- 207 KORNELIJA MINICHREITER
Kratice

Spomenici nepotpune biografije De ecclesiis datandis (2)*

Denkmäler mit unvollständiger Biographie De ecclesiis datandis (2)*

Izvorni znanstveni rad

Srednjovjekovna arheologija

Original scientific paper

Mediaeval archaeology

UDK 904.726.54 (497.5) "04-09"

Prof. dr. sc. ŽELJKO RAPANIĆ

Institut za arheologiju

Ul. grada Vukovara 68

HR - 10000 Zagreb

Autor raspravlja o nekim crkvama iz ranoga srednjeg vijeka o kojima postoji nedostatna dokumentacija, ali se i takva nepotpuna, vrlo često upotrebljava za razne analize i zaključke. Raščlanjajući tri primjera, upozorava na određene manjkavosti te dokumentacije i predlaže da se ona ne koristi u izlaganju sustavnijih zaključaka, a osobito ne u izradi tipologije rano-srednjovjekovnih crkava. Zalaže se za suvremenu, novu arheološku reviziju tih lokaliteta, gdje god je to moguće, i potom za novu interpretaciju.

I.

Svojedobno smo u nekoj replici u raspravljanju (bilo je to na znanstvenome skupu Hrvatskog arheološkog društva 1985. godine u Krku) skupinu spomenika o kojoj su još uvijek nepoznati svi ključni podaci po kojima bi se oni mogli dovoljno točno odrediti, bili nazvali "spomenicima nepotpune biografije". Ta formulacija, premda nije sasvim egzaktna, ipak je slikovita pa nam se činila pogodnom da je upotrijebimo za naslov ove radu i upravo pod njim izložimo neka osobna razmatranja, poglavito teorijske naravi, koja smo onom zgodom bili najavili, a spomenike o kojima će ovdje biti riječi i nabrojili, upozorivši tada vrlo kratko na manjkavosti u njihovoj "biografiji".

Prilično je, naime, i teorijskih razmišljanja i stilskih analiza napisano o nekim vrlo važnim spomenicima naše srednjovjekovne baštine (ima takvih primjera, dašto, i u inozem-

noj literaturi i znanosti), a da se uza sve to nije došlo do jedinstvenoga zaključka o spomeniku, skupini spomenika ili pojavi, s kojim bi se složili, ako ne baš svi koji se tim i sličnim pitanjima bave, onda barem većina stručnjaka čije bi mišljenje moglo biti presudno pa stoga, barem za neko vrijeme, i usvojeno. Dakako, sve to do otkrića novog argumenta s kojim bi se postavljeni zaključak definitivno osnažio ili ponovno doveo u sumnju. Ti spomenici, nedovoljno određeni, ne mogu stoga, držimo, poslužiti kao polazišta idućim zaključcima jer ni datacije, niti interpretacije nisu posve pouzdane i argumentirane. Takvi su spomenici, među ostalima, luk iz Kaštel Sućurca,¹ sarkofag nadbiskupa Ivana tzv. Ravenjanina,² pa Višeslavova krstionica,³ plutej s prikazom okrunjene ličnosti iz splitske krstionice⁴ itd. Ima čak i čitavih skupina takvih spomenika, poput skulptura iz dalmatin-

* Nastojeći izložiti vlastiti pogled na crkvenu arhitekturu ranoga srednjeg vijeka u Hrvatskoj napisali smo nekoliko radova od kojih je prvi pod naslovom "Ecclesiae destructae... ut restaurantur imploramus (Iz pisma Stjepana VI. pape biskupu Teodosiju 887. godine.)" tiskan u zborniku *Starohrvatska spomenička baština. Radanje prvog hrvatskog kulturnog pejsaža*. Zbornik radova znanstvenog skupa održanog 6.-8. listopada 1992., Zagreb, 1996., str. 57. - 64. Drugi, pak, pod naslovom "Sancta Maria de Platea u Trogiru - De ecclesiis datandis" (1), objavljen je u sv. 25./1998. Starohrvatske prosvjete. Budući da ovaj članak također raspravlja i o datiranju crkava, ima isti podnaslov kao i prethodni o Sv. Mariji u Trogiru, a s njim i s još nekima, koji su u pripremi, tvori cjelinu.

¹ M. BARADA, Nadvratnik VII. stoljeća iz Kaštel Sućurca, *VHAD.*, Ns., Zagreb, 18.-21./1937.-1940., str. 401. "Nadvratniku" nije poznato stvarno mjesto na kojemu je bio prvobitno postavljen, što onemogućuje točan ili barem pouzdaniji sud o samome luku.

² O tome sarkofagu napisano je mnoštvo članaka. Vidi novije: N. KLAČIĆ, Ivan Ravenjanin i osnutak splitske metropolije, *VjesnDalm.*, Split, 65.-67./1963.-1965., str. 121. - U istome svesku objavljen je i naš rad: Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita, str. 271., u kojem se dotičemo toga sarkofaga, natpisa na njemu i osobe nadbiskupa Ivana. O sarkofagu smo pisali i u raspravi Dva splitska ranosrednjovjekovna sarkofaga, *ARadRaspr.*, Zagreb, 8.-9./1982., str. 233. Natpis se obično datira

po nadbiskupu Ivanu koji i sam nije ni točno niti pouzdano datiran! Zanimljivo je da i poslije temeljito obrazložene dvojbe o razdoblju u kojemu je djelovao taj nadbiskup, u našoj se literaturi on uporno i dalje postavlja u 7. ili 8. st. i to samo prema pisanju kroničara Tome arcidakona koji, pak, pišući o splitskome nadbiskupu toga imena pripovijeda o njegovu djelu, ali ne spominje doba u kojem je živio. Ne datira ga!

³ Ni ovom važnom spomeniku nije točno utvrđeno nalazište, a *dux* Višeslav spomenut u natpisu, nije naveden nigdje drugdje niti spomenut u kakvu vjerodostojnu kontekstu. Vidi posljednje o tome krstioničkom zdenku u: I. PETRICIOLI, Krstionica s imenom "Vuissaslavo duci" i problem ninskog baptisterija, *ShP.*, Split, ser., III., 14/1984., str. 125.

⁴ O reljefu s prikazom okrunjene ličnosti pisano je u više navrata. Upozoravamo na nedavno objavljeni rad I. FISKOVIĆA, Il re croato del bassorilievo protoromanico di Spalato, *HortArtMed.*, Zagreb - Motovun, 3./1997., str. 179. Osim bogato obrazlagane atribucije u doba kralja Krešimira IV. i splitskoga nadbiskupa Lovre, Fisković je u tome opsežnome radu prikupio i citirao sve što je o reljefu napisano prije njegova rada. O istome reljefu vidi i najnoviji rad T. MARASOVIĆA, O krsnom bazenu splitske krstionice, tiskan u *ShP.*, 24./1997., str. 7., a objavljen ujesen 1998. godine. U njemu autor predlaže, iznoseći nekoliko novih zanimljivih pojedinosti o pločama krsnoga zdenca, nešto drukčiju atribuciju, tj. prikaz kralja Zvonimira.

skog zaleđa, Hercegovine i zapadne Bosne, koje se odlikuju znatnom posebnosti i koje nisu, koliko nam je poznato, još uvijek cjelovito obrađene, premda su o njima izložena vrlo oprečna mišljenja.⁵

Svaki od navedenih primjera - usput valja naglasiti da je riječ o izuzetno važnim skulpturama u sklopu ranosrednjovjekovne hrvatske i bosansko-hercegovačke umjetnosti (ili starokršćanske, kad je riječ o posljednjem primjeru!) - potaknuo je višekratna razmatranja i suprotstavio mišljenja, koja još uvijek nisu ni izdaleka usuglašena.

Sintagma iz našeg naslova, međutim, ne mora se odnositi samo na skulptorsko djelo, može se primijeniti i na građevinu. Nepouzdana tlocrti, nedokazani i neprovjereni, postali su sheme za podjele i formalno-tipološke analize! I da nije toga, možda problem ne bi ni bio tako zamjetljiv: nije, naime, nimalo neobično ako se u nečemu (dataciji, porijeklu, radionici itd.) svi autori ne slažu. Pokušat ćemo stoga ovim radom upozoriti na nekoliko primjera koji, po našem sudu, stvaraju prilične zabune u interpretaciji ranosrednjovjekovnoga graditeljstva. Svrha mu je, dakle, praktična, a obilježje uglavnom teorijsko. Usredotočujući, pak, ovo razmatranje na nekoliko crkava, izložit ćemo ponegdje naše mišljenje kako o problemu (načelu), tako i o građevinama - crkvama koje smo izabrali za ovu analizu. Pojedini primjer ne ćemo ni mi razriješiti, jer tome niti ne težimo. Za to, naime, nije dovoljan samo rad za stolom, uz knjigu, već temeljito istraživanje na zemljištu. Raspravu, pak, o spomenutim skulpturama, ostavljamo za koju drugu prigodu.

II.

U posljednje se doba mnogo piše o arhitekturi ranoga srednjeg vijeka u Hrvatskoj dotičući se pri tome raznih tema.⁶ U razmatranjima se autori često koriste i crtežima (tlocrtima i presjecima) vrlo dvojbene pouzdanosti. Riječ je najčešće o tlocrtima crkava koji u svemu nisu arheološki potvrđeni, jer nisu izrađeni na temelju egzaktnih i preciznih istraživanja, nakon kojih bi tek bili načinjeni arhitektonski snimci. Takvi tlocrti, nažalost, još se nalaze u literaturi kao

nasljeđe doba kad se nije ni moglo, a niti marilo crtačkoj egzaktnosti. Oni takvi, neprecizni i netočni, morali bi otvarati mnoga pitanja, jer neizbježno dovode u zabludu. Na prvi su pogled nelogični, a kako su k tome i nedostatni, otkrivaju onu, uvodno imenovanu nepotpunu biografiju spomenika, tj. građevine. Nismo ovdje, naravno, otkrili nešto što i drugi dosad vjerojatno nisu primijetili - to je barem bilo uočljivo - no ipak valja naglasiti da su uglavnom svi, koji su pisali o tim i drugim crkvama, svoje zaključke temeljili upravo na toj, nepotpunoj dokumentaciji. Koliko su njihovi zaključci bili točni, posebno je pitanje.

Navest ćemo u ovoj prigodi tri primjera, obraćajući im nešto više pozornosti. To su: crkva na Lopuškoj Glavici, Crkva u Biskupiji i Sv. Marta u Bijaćima kod Trogira.⁷ Svaki je od ta tri primjera po nečemu specifičnome vrlo važan. Crkva na Lopuškoj Glavici zbog očevitne formalne sličnosti sa Sv. Spasom u Vrh Rici; Sv. Marija u Biskupiji zbog ukupne identifikacije toga višestruko zanimljivoga lokaliteta: njegovih grobova u crkvi i izvan nje i same crkve u formalnom (tipološkom) pogledu; Sv. Marta, konačno, zbog još jedne potvrde kontinuiteta kulturnog mjesta, a donekle i zbog uočavanja franačke nazočnosti u ovim karajevima i djelatnosti tamošnjih svećenika, što se na tome lokalitetu očitavalo djelom svećenika Gumperta.⁸ On je, po svojoj prilici, bio tvorac intervencije na starokršćanskoj crkvi u Bijaćima.

Pogledajmo što o tim građevinama pouzdano znamo!

1. Crkva na Lopuškoj Glavici (slika 1.)

Crkvi na Lopuškoj Glavici u Biskupiji kod Knina ne poznamo naslovnik. To joj je prvi, doduše mali, nedostatak u njezinoj "biografiji". Tlocrtom pokazuje znatnu sličnost s glasovitim Sv. Spasom. Manjih je dimenzija, no tipološka bliskost se očituje u cjelokupnoj impostaciji građevine (*dispositio* po Izidoru Seviljskome)⁹ te "narteksu" pred brodom, dok zvonika, možda, nije ni imala. Tako, naime, valja suditi na temelju jedinog crteža tlocrta te crkve koji je izradio vrlo davno, početkom pedesetih godina, B. PETRIĆ u vrijeme istraživanja S. GUNJAČE.¹⁰

⁵ O njima je pisao još davno Č. Truhelka, pa u novije doba D. Sergejevski, I. Nikolajević, J. Maksimović i drugi koje citira N. CAMBI, pišući i sam kratko o ovoj skulpturi u radu "Truhelka i starokršćanska arheologija" u: Čiro Truhelka, Zbornik, Zagreb, 1994., str. 33. Valja spomenuti i J. JELIČIĆ koja se, obrađujući arhitekturu starokršćanskoga doba uz rijeku Cetinu mjestimice dotiče i ove ili srodne skulpture. Vidi: Izdanja HAD, Zagreb, sv. 8./1984., str. 169. Naveli smo samo nekoliko autora, a ostali koji su o ovome pisali spomenuti su uglavnom u radovima upravo citiranih.

⁶ Osim T. MARASOVIĆA (vidi popis radova u njegovoj knjizi *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*, Split, 1994., str. 286. i d.), više su radova napisali o tom sljedeći autori: I. FISKOVIĆ, Prilog proučavanju porijekla predromaničke arhitekture na južnom Jadranu, *SHP*, ser. III., 15./1985., str. 133. - isti, Srednjovjekovna preuredjenja ranokršćanskih svetišta u dubrovačkom kraju, *Izdanja HAD*, 12./1988., str. 189. - V. GOSS, *Early Croatian Architecture - a Study of Pre-Romanesque*, London, 1987. - M. JURKOVIĆ, Crkve s westwerkom na istočnom Jadranu, *PrilPUD*, Split, 26./1986.-1987., str. 61. - isti, Crkvena reforma i ranoromanička arhitektura na istočnom Jadranu, *SHP*, Split, ser. III., 20./1992., str. 191. O westwerku je pisao M. JURKOVIĆ u: *L'eglise et l'état en Croatie au IXe siècle - le problème du massif occidental carolingien*, *HortArtMed.*, Zagreb - Motovun, 3./1997., str. 23. - U istome svesku vidi i rad N. JAKŠIĆA, Croa-

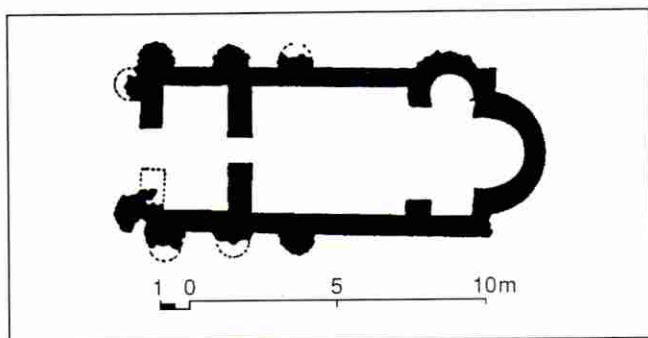
tian art in the second half of the ninth century, str. 41. - D. DOMANIĆIĆ, Graditeljstvo ranog srednjeg vijeka na Braču, *Brač u ranom srednjem vijeku*, Split, 1984., str. 31. - P. VEŽIĆ je pisao o Starokršćanskoj arhitekturi na području Zadra, *GodišnjakZSK*, Zagreb, 12./1986., str. 161., a o centralnim građevinama u Dalmaciji u ranom srednjem vijeku, u: *Diadora*, Zadar, 13./1991., str. 323. - Nekoliko manjih radova napisao je I. PETRICIOLI usredotočujući se na koji detalj: oble kontrafore, na datiranje nekih crkava i sl. (vidi: Izdanja HAD, 8./1984.; *Gunjačin zbornik*, Zagreb, 1980.). Ovaj smo, dašto, nepotpuni niz odabrali i po problemu koji se obrađuje i po doprinosu koji je u njemu sadržan.

⁷ Budući da je literatura o ovim trima crkvama doista obimna, jer ih spominje gotovo svaki autor koji je proučavao graditeljstvo starohrvatskoga doba, ovdje upućujemo na knjigu T. MARASOVIĆA navedenu u bilj. 6., u kojoj je pribilježeno uglavnom sve što je do tada napisano.

⁸ Ž. RAPANIĆ, Europska epizoda solinske povijesti, *VAHD*, Split, 85./1993., str. 91. Tu je, dakako, i sva starija literatura od L. Katića do N. Klaić i ostalih pregleda hrvatske povijesti.

⁹ Vidi o tome: Ž. RAPANIĆ, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split, 1987., str. 161. i d.

¹⁰ S. GUNJAČA, Starohrvatska crkva i groblje na Lopuškoj Glavici u biskupiji kod Knina, *SHP*, Split, ser. III., 3./1954., str. 7. Tu je donesen crtež B. Petrića iz 1953. godine po kojemu je potom izrađen onaj she-matski, kojim se redovito ilustrira ova crkva.

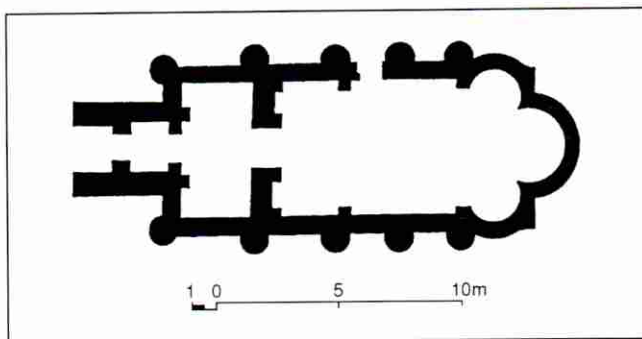

Slika 1. Tlocrt crkve na položaju Lopuška Glavica u selu Biskupija kraj Knina (istražio: S. GUNJAČA, snimio: B. PETRIĆ) (iz T. MARASOVIĆ, *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*, Split, 1994.)

Abb. 1 Grundriß der Kirche am Standort Lopuška glavica im Dorf Biskupija bei Knin (Erforscht von: S. GUNJAČA; Foto: B. PETRIĆ). (Aus: T. MARASOVIĆ, *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*, "Alt-kroatische Baukunst in Dalmatien", Split, 1994)

Upravo iz tog starog crteža tlocrta počinju problemi koji su razlog da smo crkvu uvrstili u našu skupinu spomenika nepotpune biografije. T. MARASOVIĆ je svrstava u skupinu onih s tzv. westwerkom na zapadnoj strani koje imaju i zvonik u osi broda.¹¹ V. GOSS zaključuje da je crkva imala zvonik po čitavoj širini zapadne strane (tj. pročelja) zbog čega je bila ojačana oblim kontraforima.¹² Važan zaključak! Svi autori, nadalje, koji su opisivali ili usputno spominjali crkvu na Lopuškoj Glavici (a ima ih mnogo), oslanjaju se na taj stari Petrićev crtež! Prihvaćaju tako jedan neobičan izgled koji bi, da je doista takav i bio, tj. nekakav nepotpuni trolist, predstavljao jedinstven primjer u crkvenoj arhitekturi. I iskusni kolega D. JELOVINA tvrdio nam je u jednom prijateljskom razgovoru da je na terenu kad se tamo radilo, doista tako i bilo. Po prvi put, koliko nam je poznato, takav se oblik ispravlja u crtežima koji ilustriraju dvije novije rasprave N. JAKŠIĆA i M. JURKOVIĆA.¹³ Vjerujemo, međutim, da na početku, u arhitektonskom konceptu (projektu) građevine nipošto nije bilo onako kako se nactalo, odnosno kako je i Jelovina vidio, jer takva dispozicijska nelogičnost neizbježno nameće i drugu, nerješiviju, u elevaciji (u Izidorovoj *constructio*). No i prije te dvije primjedbe stoji ona vrlo važna - liturgijska. Takav je oblik nepoznat u crkvenome graditeljstvu.

Ovaj problem troapsidnog istočnog dijela građevine, povezan s crkvama na Vreli Cetine i na Lopuškoj Glavici, bili smo svojedobno istaknuli raspravljajući o crkvama druge polovine 9. st.¹⁴ Uočio ga je, doduše u drukčijem kontekstu proučavanja, i M. JURKOVIĆ u opsežnoj i sadržajnoj raspravi o crkvama s westwerkom.¹⁵ Gdje je rješenje ove zagonetke? U ponovnoj reviziji istraživanja, koja po svojoj prilici neće ponuditi što god vrijedna, jer su temelji višekrat iskopavani i popravljani (konzervirani!), ili u iznošenju ipak utemeljenije pretpostavke o karakterističnom trolistu, nalik onome

Slika 2. Tlocrt crkve Sv. Spasa na Vreli Cetine (istražio S. GUNJAČA, snimio T. MARASOVIĆ (iz T. MARASOVIĆ, *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*, Split, 1994.)

Abb. 2 Grundriß der Kirche der Hl. Erlösung an der Quelle des Flusses Cetina (Erforscht von: S. GUNJAČA; Foto: T. MARASOVIĆ). (Aus: T. MARASOVIĆ, *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*, "Alt-kroatische Baukunst in Dalmatien", Split, 1994)

Sv. Spasa (slika 2.), koji je tijekom stoljeća doživio, poput mnogih drugih crkava, čudnovate i nepredvidljive preinake, točnije dogradnje i pregradnje.

Netočni tlocrt crkve na Lopuškoj Glavici lijep je primjer crteža koji dovodi u dvojbu autore i navodi ih na različite neprihvatljive zaključke o neobičnom obliku građevine, čak posebnom, dvoapsidnome rješenju koje bi u elevaciji, u trećoj dimenziji, kako smo naglasili, bilo vrlo teško i zamisliti. Nije ovdje riječ o crkvi poput Sv. Platona na Cresu ili Sv. Petra Starog u Zadru, odnosno povećem broju crkava u nekim krajevima srednje Europe.¹⁶ To su oblici koji se ne uklapaju ni u kakvu uobičajenu tipsku vrstu. Oni su načinjeni, rekli bismo, *ad hoc*. Hoće li će taj nedostatak u biografiji crkve na Lopuškoj Glavici - njezin manjkavi crtež tlocrta - ikad definitivno otkloniti, ovisi o uspješnosti eventualne revizije starih istraživanja. S obzirom na ostale okolnosti, pa i skulpturu koja je tamo nađena, zasad smatramo da ova crkva pripada nizu građevina koje su u 9. st. imale jasan i sasvim određen oblik trolista - trikonhosa s podužim brodom, što je, dakako, starokršćanska graditeljska tradicija ma koliko se željelo pokazati ovaj i još koji primjer kao srednjovjekovnu kreaciju. Uostalom, tamo je S. GUNJAČA pronašao dijelove triju oltarnih menzi, što čitav problem prilično razotkriva.¹⁷

Dotičući se ovom zgodom trolista, odnosno trikonhosa, valja se osvrnuti na primjedbu I. Petriciolija koju nam je uputio u svome članku o crkvi Sv. Spasa, tiskanom u pretposljednem svesku *Starohrvatske prosvjete*.¹⁸ Svojedobno smo na prije citiranome mjestu¹⁹ bili otvorili mogućnost da te crkve budu starije od 9. st. i da su poslije, na primjer u 9. st., bile pregrađene približno u današnji, sačuvani izgled. Čini se, međutim, da on nije dobro pročitao što smo napisali, kad smo na tumačenjima Z. GUNJAČE postavili našu pretpostavku.²⁰

¹¹ T. MARASOVIĆ, o. cit., bilj. 6., str. 22. Na str. 74. on kaže da crkva ima "predbrod (narteks, kako ga je prije nazvao, o.p. Ž.R.), ali je bez zvonika".

¹² V. GOSS, o. cit., u bilj. 6, str. 80.

¹³ N. JAKŠIĆ u radu cit. u bilj. 6, str. 49, fig. 9a, a M. JURKOVIĆ u istome svesku, str. 29., fig. 2., donose stari crtež tlocrta, korigiran u smislu koji ovdje predlažemo. Obojica bez kakva komentara.

¹⁴ Ž. RAPANIĆ, o. cit., u bilj. 9, str. 170-172.

¹⁵ M. JURKOVIĆ, o. cit., bilj. 6.

¹⁶ Za osnovnu informaciju vidi u dostupnoj knjizi P. VERZONA, *Od Teodorih do Karla Velikoga*, Novi Sad, 1973., npr. str. 212., 232.

¹⁷ S. GUNJAČA, o. cit., bilj. 10., str. 12.

¹⁸ I. PETRICIOLI, Crkva Sv. Spasa na vreli Cetine, *SHP*, Split, ser. III., 22./1995., str. 25.

¹⁹ Ž. RAPANIĆ, o. cit., bilj. 9., str. 171.-172.

²⁰ Z. GUNJAČA, O pojavi elemenata kasnoantičke graditeljske tradicije na nekim ranosrednjovjekovnim sakralnim objektima, *Izdanja HAD*, Zagreb, sv. 8./1984., str. 255.

Petricioli, naime, za nju izričito kaže: "No, takvo mišljenje nema osnove".²¹ Trebalo je, ipak, napisati da je riječ tek o našoj pretpostavci, a ne o mišljenju, što su bitno različite stvari.²² Napisali smo, naime, da bi se moglo pomišljati da su Sv. Spas i crkva na Lopuškoj Glavici i starije od 9. st. "da možda pripadaju starokršćanskome sloju i da su kasnije pregrađene i preoblikovane." U tome nas podržava i činjenica, a nju svi prihvaćaju jer je nepobitna, da je troapsidno rješenje starokršćanskog porijekla i u liturgijskom i potom u formalnom pogledu. To je lijep primjer očita udjela starokršćanske baštine u formuliranju posebnosti predromaničkog (i starohrvatskog) graditeljstva, što je dobro poznato još od doba Dyggveove "History" iz 1951. i Prelogove studije u Peristilu iz 1954. godine. Ističući tu okolnost, koju podržavaju svi autori i koja nikada niti od koga nije bila dovedena u sumnju, željeli smo na drugi način podržati riječi Z. Gunjače. On, slažući se sa zaključcima I. Nikolajević²³ i T. Marasovića²⁴ da među crkvama Sv. Spasa i crkve na Lopuškoj Glavici, te dalmatinskih starokršćanskih trikonhalnih crkava postoje sličnosti koje dopuštaju da ih se dovede u međusobnu vezu, piše ovo: "...analiza nam pokazuje da tlocrtna rješenja ovih srednjovjekovnih crkava, ustvari, predstavljaju kombinaciju dviju varijanti starokršćanskih trikonhosa, trikonhalnih bazilika s međusobno odvojenim apsidama i bazilika u obliku trolista". Takvu je podjelu, Gunjača to korektno spominje, bio predložio N. Cambi.²⁵ U zaključku svog članka Gunjača ipak smatra da je Sv. Spas građevina 9. st. O ovome je, poslije upravo spomenutih, u ponešto drukčijemu kontekstu vrlo iscrpno pisao i M. Jurković u već citiranoj raspravi o crkvama s westwerkom. Onom prilikom kad smo pisali o Sv. Spasu, imali smo u vidu i vrata na sjevernoj strani koja su izgledom ipak bliža starokršćanskome dobu negoli 9. st., makar koliko se pokazuje da ta i takva (pa i slična) vrata i prozori mogu biti iz mladega doba. Eto zgodna primjera nedostatnih istraživanja i nepotpune biografije spomenika. Petricioli je svakako pročitao i naše rečenice kojima sami, svoju pretpostavku o starokršćanskome porijeklu crkava, dovodimo u pitanje. Na str. 170. naše knjige piše: "Takvoj pretpostavci danas se suprotstavlja samo okolnost da na tim lokalitetima nisu pronađeni ostaci ranije (trebali smo napisati starije!) skulpture, pretpostavljene starokršćanske faze..." Na str. 172., pak, u sličnom kontekstu, gdje naglašavamo istu misao stoji: "Najveću (poteškoću takvoj pretpostavci, ovdje dodao Ž. R.) ipak predstavlja nedostatak ikakvog starokršćanskog fragmenta u Biskupiji."²⁶ To ističemo, doduše, za tamošnju crkvu, ali se sluti da isto mislimo i o ostalima, pa nam Petricioli, možda, nije trebao primijetiti kako "...ni na jednom ni na drugom objektu (riječ je o Lopuškoj Glavici i Sv. Spasu, op. Ž. R.) nije pronađen ni jedan ulomak crkvenog namještaja s elementima starokršćanske dekoracije..." što bi, eto, bila njegova opovrga naše pretpostavke.

Prihvatit ćemo svako formalno, komparativno analiziranje i potom objašnjenje, kad stoji u dobroj vezi prije svega s razlogom (svrhom, namjenom i sl.) neke građevine. Pri tome, traženje formalnih uzora koji nisu podržani i sadržajem (u ovom primjeru to su liturgijski motivi koji uvjetuju gradnju upravo pojedinog oblika, primjerice trolista, trikonhosa, triju apsida) neće dovesti do prihvatljiva rješenja. Oblici ne postoje po sebi da bi ih se proizvoljno upotrijebilo, oni su uvijek u tijesnoj vezi s razlogom kojim ih se odabire. Nedvojbeno je da liturgijska funkcija uvjetuje oblik što, vjerujemo, nije potrebno ni dokazivati kakvim primjerom. Liturgijske promjene koje se pojavljuju otprilike u 6. st. nameću oblikovanje drukčijeg svetišta s više apsida (obično tri) koje nemaju podjednaku namjenu na Istoku i na Zapadu. Stoga i u našim trikonhosima (trolistima ili troapsidnim začeljnim rješenjima) vidimo isključivo starokršćansku tradiciju.²⁷ Posebna je, pak, poteškoća pri ovim i sličnim analizama što na mnoga pitanja u vezi upravo s liturgijom i liturgijskom praksom u ovim krajevima, još uvijek ne možemo pouzdano odgovoriti. U nas istraživanja u tome smjeru nisu ni poduzimana, a literature koja bi se mogla povezati s ovdašnjim rješenjima zapravo i nema.

Da zaključimo još jednom primjedbom. Nisu nam također uvijek prihvatljive ni analogije s dalekim područjima bitno drukčije vjerske konfiguracije, na primjer onodobne Francije ili sjeverne Italije, gdje kršćanska svetišta nastaju na različitim i znatno konzistentnijim tradicijama od onih koje su bile u našim ruralnim područjima Dalmatinske zagore. Točnije, nisu nam prihvatljive usporedbe s građevinama koje su tek formalno slične, a dimenzijama i mjestom gdje su sagrađene različite od onih u našim hrvatskim krajevima. Na primjer, usporedbe velikih gradskih kongregacijskih crkava na zapadnim ili istočnim područjima sa skromnim seoskim, ponajviše privatnim ili župskim crkvicama. To ne može, po našem mišljenju, dobro rastumačiti problem koji se razmatra. Preostaje, dakle, temeljita revizija svih spornih po jedinosti i pouzdano razlučivanje izvornih slojeva na građevini od raznih naknadnih preinaka.

2. Crkvina u Biskupiji (slika 3.)

U ovome primjeru poznat je naslovnik - to je sv. Marija - ali kao i u prethodnome, čak još više, sporan je crtež tlocrta! U svim prilikama, naime, kad se piše o crkvi - bazilici u Crkvini u Biskupiji, nalazište se ilustrira jednim, također relativno starim crtežom T. MARASOVIĆA, koji je načinjen u vrijeme Gunjačinih istraživanja i revizije prethodnih istraživanja te njegove odlične, informacijama bogate objave. Pri tome valja imati na umu da je ta rasprava napisana prije gotovo pola stoljeća.²⁸ Marasovićev se crtež, međutim, obično

²¹ L. cit. u bilj. 18.

²² Možda ovakvo razglabanje može izgledati sitničarenjem, no držimo da treba točno upotrijebiti i značenje neke riječi kad se piše stručni rad.

²³ I. NIKOLAJEVIĆ, Beleške o nekim problemima ranohrišćanske arhitekture u Bosni i Hercegovini, ZbornRad VizInst., Beograd, 10./1967., str. 114.

²⁴ T. MARASOVIĆ, o. cit., u bilj. 6.

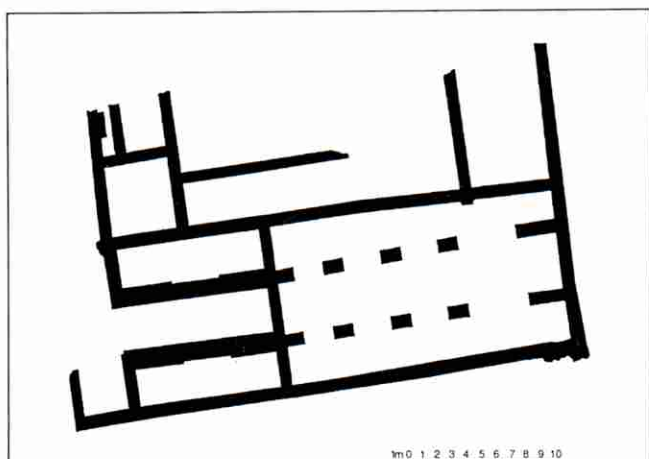
²⁵ N. CAMBI, Starokršćanska crkvena arhitektura na području salonitanske metropolije. AVes., Ljubljana, 29./1978., str. 609.

²⁶ Ž. RAPANIĆ, o. cit. u bilj. 9., str. 172.

²⁷ Vidi o tome u: M. JURKOVIĆ, o. cit., bilj. 6, Crkve s westwerkom..., str. 68.

²⁸ S. GUNJAČA, Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina godine 1950. LjetJAZU., Zagreb, 57./1953., str. 9. - O crkvi su pisali M. JURKOVIĆ, o. cit., bilj. 13., zatim V. GOSS, Two Early Croatian Mausolea, Peristil, Zagreb, 18.-19./1976., str. 5. - isti, o. cit. u bilj. 11. - T. MARASOVIĆ, Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji, u: Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture, Split, 1978., str. 5. Isto je pretiskano u knjizi cit. u bilj. 7. U oba navoda na više mjesta.

Slika 3. Tlocrt crkve na položaju Crkvina u selu Biskupija kraj Knina (istražio S. GUNJAČA, snimio: T. MARASOVIĆ) (iz: T. MARASOVIĆ, *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*, Split, 1994.)

Abb. 3 Grundriß der Kirche am Standort Crkvina im Dorf Biskupija bei Knin (Erforscht von: S. GUNJAČA; Foto: T. MARASOVIĆ). (Aus: T. MARASOVIĆ, *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*, "Alt-kroatische Baukunst in Dalmatien", Split, 1994)

reproducira sasvim shematiziran, kao kakva skica ostataka građevine, premda je izrađen i u mjerilu i na način dobrog arhitektonskog snimka.²⁹ Po svoj prilici su ga autori, koji su poslije pisali o Crkvini, preuzeli iz pojednostavljenoga prikaza što ga je po Marasovićevu snimku načinio tadašnji crtač Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika, akademski slikar Bartul Petrić. Taj njegov crtež pod naslovom "Topografski pregled nalaza prigodom revizije na Crkvini u Biskupiji g. 1950." objavljen je uz spomenuti Gunjačin članak.

Na ovom lokalitetu iskopavalo se, piše S. Gunjača, "kakvih dvadeset puta. Ali skoro ni za jednu kampanju nemamo podataka koliko je ona trajala." Samo malo dalje Gunjača piše i ovo: "Vjerojatnije je, da se je počelo raditi radi nakupljanja preostataka, s ambicijom, da se obogaćuje muzej..."³⁰ Stoga, a s obzirom na godine kad se istraživalo (od 1886. do 1908.), pozornost je bila usmjerena na nalaze koji su se odnosili u muzej, tada brižno uspostavljan. Ipak, može se zaključiti da je bilo nekoliko slojeva građevina, da je nad "bazilikom" bila sagrađena mlađa crkva jednostavnoga oblika i da su ondašnji istraživači, posebno F. Bulić, koji je bio sastavio izvještaj za godišnju skupštinu Kninskoga starinaranskog društva, pomišljali kako bi najstarija crkva mogla biti iz 4. - 6. st.³¹ Toga je mišljenja bio i V. Klaić, koji je držao da je starokršćanska crkva bila posvećena sv. Mari-

ji.³² Kad bi to doista bilo tako, a skloni smo povjerovati da je tako i bilo, ne mislimo da je raspravljeno i pitanje ludrumske biskupije. K tome, u takvu slijedu gradnje, crkva na Crkvini bila bi od velike važnosti jer bi se uklopila u sve veći niz građevina ranoga srednjeg vijeka na kojima je utvrđen kontinuitet kršćanskoga kulturnog mjesta. Između takvih pretpostavki i činjenice da je nađeno mnogo skulpture iz srednjeg vijeka, L. Marun se odlučio za sredinu: crkvu datira na prijelaz iz 7. u 8. st.³³

Što predstavljaju dva neobična 'aneksa, na pročelju povezana s okolnim građevinama, samostanom, može se samo slutiti. Gunjača za njih kaže da su dograđeni uz baziliku.³⁴ Trebalo bi mu vjerovati. Istočni dio trobrodne crkve, vrlo neobičan, čini nam se ostatkom kakve naknadne pregradnje, a ne izvorno koncipiranom bazilikalnom formom. To su osjetili gotovo svi koji su o njoj pisali, pa su i riječima kazani opisali izuzetno sažeti. Marasović vidi u tlocrtu tri izdužene pravokutne apside u prezbiteriju, a na zapadnoj strani dva izdužena pravokutna prostora s tragovima zvonika i westwerka. Sa sjevera crkve smatra se da su ostaci samostana.³⁵ Lako se dosjetiti kako je u naravi, a na temelju ovakva tlocrta, mogla izgledati elevacija pročelja, ili zamisliti onu istočnoga začeljnog dijela tako koncipirana tlocrta. Jedan je prijedlog, više moguć negoli uvjerljiv, izložio V. Goss.³⁶ Takav, dakle, davno načinjen tlocrt valja prihvatiti, jer nema drugoga, samo kao jedan podatak o crkvi na tome lokalitetu, a nikako kao podlogu za tipološka razvrstavanja. Sve to do prilike kad se takav nepotpun crtež ne provjeri i dopuni naknadnim istraživanjima, po kojima bi se načinio novi arhitektonski snimak. Dakako, ako i jedno i drugo danas uopće i jest još moguće.

Za biografiju Crkvine vrlo je važan nalaz nekoliko ranih grobova otkopanih s južne strane crkve i u samoj crkvi - u "atriju" pa se, uz ostalo, pomišlja da tu može biti riječi i o mauzoleju Trpimirovića.³⁷ Datiranje ove crkve (i čitava lokaliteta) po novcu nađenu u nekoliko grobova, tj. po solidima Konstantina V. Kopronima i uopće datiranje po tim monetama, dovedeno je u posljednje doba u vrlo opravdanu dvojbu. O tome je pisala V. Delonga obrađujući bizantski novac u zbirci Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu.³⁸ To vrijedi, dakako, i za karolinško oružje i konjaničku opremu nađenu upravo u grobovima u Crkvini koji su grobovi, ali i predmeti u njima, bili datirani solidom tog cara u rano doba, tj. na prijelaz 8. u 9. st. ili na sam njegov početak.³⁹ Riječ je, naime, o poznatih pet grobova, tzv. grobova 1, 2, 3, 6

²⁹ Vrlo dobar arhitektonski snimak što ga je izradio T. MARASOVIĆ objavljen je u citiranom Gunjačinu članku u *Ljet. JAZU*. Marasović ga donosi i u svojoj knjizi (cit. u bilj. 6.) str. 39., tab. IX. Onaj drugi, sasvim pojednostavljen, na istom mjestu tab. XXXII. Ovaj potonji koriste svi autori koji pišu o Crkvini!

³⁰ S. GUNJAČA, o. cit., bilj. 28., str. 10.

³¹ S. GUNJAČA, o. cit., bilj. 28., str. 16.

³² V. KLAJČIĆ, *Episcopatus Ludrensis u Dalmaciji (532.)*, *VHAD.*, Zagreb, 12./1912., str. 314.

³³ L. MARUN, *Spomen knjiga otvora prvoga muzeja hrvatskih spomenika uz izvješće VI. glavne godišnje skupštine Hrvatskog starinaranskog društva održane u Kninu 24. kolovoza 1893.* Zagreb, 1889., str. 28.

³⁴ S. GUNJAČA, o. cit., bilj., 28., str. 28.

³⁵ T. MARASOVIĆ, o. cit., bilj., 7., str. 76.

³⁶ V. GOSS, o. cit., bilj. 28., slika 1.a.

³⁷ V. GOSS, o. cit. u bilj. 6. i 28.

³⁸ V. DELONGA, Bizantski novac u zbirci Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, *SHP.*, Split, ser. III., 11./1981., str. 201. - U kontekstu problema koje otvaraju solidi Konstantina V. Kopronima i Lava IV. vidi i: I. MAROVIĆ, Stanje i problemi numizmatičkog kabineta Arheološkog muzeja u Splitu, *Numizmatičke vijesti*, 24./1966., str. 38. - O tome je i prije i poslije ovih citiranih radova još mnogo pisano, no za ovu prigodu specijalističke numizmatičke rasprave nisu toliko važne da bismo ih nabrajali. Vidi potanje u: V. DELONGA, o. cit., bilj. 38., str. 205.

³⁹ Vidi o istraživanjima S. GUNJAČA, o. cit. u bilj. 28., a o nalazima i: D. JELOVINA, *Mačevi i ostruge karolinškog tipa u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika*, Split, 1986. Pomišao o mauzoleju aktualizirala je nedavno V. DELONGA, *Latinski epigrafski spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split, 1996., str. 55. Na problem datiranja grobova i nalaza u njima Kopronimovim solidima podsjetio me N. Jakšić u Motovunu 1997. godine u povodu mojeg izlaganja na tamošnjem znanstvenom kolokviju. Temeljem toga promijenit ću u tiskanome tekstu referata neke svoje zaključke pa mu zahvaljujem na razgovoru koji je i povod ovoj napomeni.

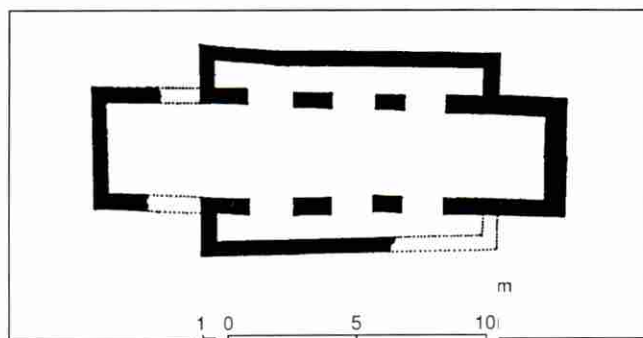
i 7, koji su otkopani južno od crkve i o tzv. kneževskom grobu muškarca, u sarkofagu, otkopanom unutar crkve. Novac u njima imao je ulogu obola.

Mišljenja o datiranju grobova i predmeta, pa potom crkve i čitavog lokaliteta, prilično su se mijenjala od Karamanova do novijih autora, poput Vinskoga, Wenera i ostalih, koje u svome radu navodi Delonga. Za naše je razmatranje važno primijetiti da grobovi uz crkvu, s južne strane i osobito unutar nje, mogu navesti na pomisao da je na tome lokalitetu otprilike postojala neka građevina (starokršćanska crkva, na primjer) u vrijeme kad se tu pokapaju hrvatski dostojanstvenici, vlasnici bogate karolinške vojničke opreme i kad se na tome mjestu oblikuje važno vjersko kultno mjesto posvećeno Bogorodici. Ne bismo bili odviše skloni pretpostavci - za naše bi prilike to bilo neobično pa i anakrono - da je bazilika sagrađena u polovini 9. st. pa potom u njeno predvorje unesen sarkofag da bi se u nj položilo pokojnika. K tome i ostaci samostana (?) upućuju - osobito kad se slijedi slične primjere na našem obalnom i zagorskom području - na postojanje prethodne graditeljske strukture, ostataka kakvog starijega crkvenog kompleksa povezanog sa selom, točnije s kakvom ruralnom aglomeracijom. Primjere nema potrebe navoditi.

Važnost ovog lokaliteta, međutim, imperativno nameće suvremenu reviziju i na zemljištu i u tezama suvremenih istraživača. V. Goss, tako, na temelju spomenutih, nama spornih, crteža tlocrta i nalaza u crkvi i oko nje, interpretira zapadni dio građevine (je li to westwerk?) kao mauzolej hrvatskih kraljeva,⁴⁰ što nam se ne čini prihvatljivim s obzirom na nalaze u sarkofagu koji bi teško mogli trpjeti toliko odmaklu (kasnu) dataciju. Naravno, ako Goss ne drži, kao i Ž. Jiroušek, Trpimira kraljem. S druge strane prihvaćamo njegovu slikovitu formulaciju o tzv. vladarskoj predromaničkoj skupini, s time da bismo je u detalju izmijenili i nazvali te crkve - velikaškima. Takve su, na primjer, i "alpske" crkve-zadužbine i one njima susjedne, na primjer crkve u Müntairu, Mallesu, Mistailu, Disentisu itd.. Te i slične (slične ne samo u formalnom pogledu, već i u njihovu karakteru i smještaju) moguće je i logično je uspoređivati s crkvama iz starohrvatskoga doba, bez obzira jesu li na području tadašnje hrvatske države ili su u okružju bizantskih gradova. Ne bismo se, međutim, usudili usprkos određene oblikovne podudarnosti (sličnosti), uspoređivati tlocrt Crkvine s bazilikom u Petersburgu nedaleko Fulde.⁴¹

3. Sv. Marta u Bijaćima (slika 4.)

I treći naš primjer sličan je dvama prethodnima. Opet je crtež tlocrta na kojemu se sve gradi, od tipološke srodnosti do datacije, sasvim shematiziran i nepotpun, čak nelogičan, pa prema tome nedostatan za suvislo zaključivanje. Taj je, koliko nam je poznato, temeljen na jednoj Dyggeveovoj skici. Reviziju prastarih istraživanja izveli su čak prije trideset godina D. Jelovina i D. Vrsalović, no rezultati njihovih istra-

Slika 4. Tlocrt crkve Sv. Marta u Bijaćima (snimio: E. DYGGVE) (Iz T. MARASOVIĆ, *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*, Split, 1994.)

Abb. 4 Grundriß der Kirche der Hl. Martha in Bijaći (Foto: E. DYGGVE). (Aus: T. MARASOVIĆ, *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*, "Altkroatische Baukunst in Dalmatien", Split, 1994)

živanja nisu još cjelovito objelodanjeni.⁴² Radovi su trajali od 1967. do 1969. godine, a 1970. godine izvedena je konzervacija otkrivenog kompleksa. Najvažniji nalaz tih istraživanja nedvojbeno je - kako i sam Jelovina ističe na citiranome mjestu⁴³ - polukružna apsida koja je pripadala starokršćanskoj crkvi, krsni zdenac i još nekoliko zidova. Iako je Jelovina u tim izvještajima sažeto naznačio nove spoznaje, do danas nije objavljen crtež nove tlocrtne situacije, pa ni u posljednjoj objavi revizije istraživanja u *Kaštelanskom zborniku* 1988. godine. Autori, koji pišu o Sv. Marti, koriste se redovito onim starim crtežom koji nimalo ne odgovara stvarnome stanju! To je doista apsurdna situacija, jer iako istraživači nisu potanko izvijestili o novim rezultatima opširnim tekstom i crtežima, ipak je poznato već od prve obavijesti o revizijskim istraživanjima na Sv. Marti u *Arheološkom pregledu* 1968. godine, dakle prije tri desetljeća, da je mnogo toga novog izneseno na svjetlo dana! A valja naglasiti da je upravo posljednjih godina napisano nekoliko opsežnijih rasprava o graditeljstvu starohrvatskoga doba u kojima se obrađuje i ta crkva, tj. Sv. Marta, ili se, pak, dotiče u raznim prilikama kad se prikazuje njezin nestvarni i sasvim nepotpuni crtež tlocrta. Ako bi iz spomenutih revizija valjalo nešto posebno izdvojiti, onda je to svakako otkriće starokršćanske krstionice koja ovaj lokalitet uvrštava sasvim pouzdano i na očit način u one, sve brojnije, na kojima se pokazuje izravan kontinuitet od prvih kršćanskih instalacija do ranoga sednjeg vijeka i, naravno, sve do novijega doba.

III.

Ovim razlaganjem bila nam je namjera upozoriti na nekoliko pojedinosti povezanih s važnim ranosrednjovjekovnim crkvama i lokalitetima koje su, po svojoj prilici, uočili i drugi autori, no isto je tako mnogo njih preko naznačenih nepotpunosti i još više nedostatnosti, olako prešlo. Svi se autori odreda koriste shematiziranim crtežom tlocrta, premda takav kakav se koristi, očividno mora pobuditi barem malu

⁴⁰ V. Goss, o. cit. u bilj. 6. i bilj. 28.

⁴¹ M. JURKOVIĆ, o. cit. u bilj. 6., Crkve... str. 80. Tehničkom pogreškom zamijenjene su legende pod slikama.

⁴² Dostupna su samo dva kratka izvještaja i jedan kraći članak: D. JELOVINA - D. VRSALOVIĆ, Sv. Marta, Bijaći kod Trogira - arheološka re-

vizija 1967. i 1968. godine, *ArhPregl.*, Beograd, 10./1968, str. 173. i D. JELOVINA, Djelatnost Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika od 1968. do 1980. godine, *SHP.*, Split, ser. III., 11./1981., str. 244. - Isti, Starohrvatska crkva Sv. Marte u Bijaćima, *Kaštelanski zbornik*, 1987., str. 23.

⁴³ D. JELOVINA, o. cit., u bilj. 42., (1907.), str. 27.

sumnju u točnost i razložnost prikazanog oblika građevine. Ipak, i na takvoj crtačkoj dokumentaciji napisano je i teorijskih rasprava i stilskih analiza koje djeluju čak prihvatljivo. One, međutim, ne mogu biti uvažene, jer počivaju na netočnim, nepotpunim ili neprovjerenim pretpostavkama. K tome, mišljenja oblikovana na taj način nisu dovela do pravog i točnoga zaključka o građevini, skupini spomenika ili pojavi (npr. o sarkofagu Ivana tzv. Ravenjanina, krsnome zdencu na kojemu se spominje knez Višeslav itd., da se na svršetku rasprave vratimo skulpturi). Mnoga se, naime, prastara objašnjenja, više puta i na razne načine opovrgnuta i pobijena ili barem dovedena u sumnju, pojavljuju i prepričavaju u publicistici, pa čak i u historiografiji koja pretendira na ozbiljnost. Nije prigoda to ovdje navoditi; to samo spominjemo kao još jedan od razloga ovome našem radu.

Ovdje izložena zapažanja ne smatramo kakvim vlastitim 'otkrićem'. Željeli smo samo naglasiti kako treba biti vrlo oprezan kad se ovakvi spomenici (i graditeljski i oni istodobne skulpture), uvrštavaju u sinteze i preglede ranosrednjovjekovne umjetnosti u kojima predstavljaju, vrlo često zbog povijesnih izvora ili važnih arheoloških nalaza druge vrste s kojima se mogu na neki način povezati, naizgled čvrste - stozerne okosnice za mnogovrsne zaključke. S obzirom da to nikako nisu, trebalo bi načiniti dvoje: ili temeljitu i suvremenu analizu lokaliteta s dodatnim arheološkim istraživanjima (ako su takva još uopće i moguća!), ili, pak, te spomenike ne koristiti više od onoga što pouzdano nude istraživaču. Ako ovaj rad pomogne u tome smjeru pa potakne podršku našoj sumnji, ispunili smo razlog zbog kojega smo ga napisali.

LITERATURA:

- M. BARADA, Nadvratnik VII. stoljeća iz Kaštel Sućurca, *VHAD.*, N.s., Zagreb, 18.-21./1937. - 1940., str. 401.
- N. CAMBI, Starokršćanska crkvena arhitektura na području salonitanske metropolije, *ArhVes.*, Ljubljana, 29./1978., str. 609.
- ISTI, Truhelka i starokršćanska arheologija, u: *Čiro Truhelka. Zbornik*, Zagreb, 1994., str. 33.
- V. DELONGA, Bizantski novac u zbirci Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, *ShP.*, ser. III., Split, 11./1981., str. 201.
- ISTA, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split, 1996., str. 56.
- D. DOMANČIĆ, Graditeljstvo ranog srednjeg vijeka na Braču, *Brač u ranom srednjem vijeku*, Split, 1984., str. 31.
- I. FISKOVIĆ, Prilog proučavanju porijekla predromaničke arhitekture na južnom Jadranu, *ShP.*, ser. III., Split, 15./1985., str. 133.
- ISTI, Prilog proučavanju porijekla predromaničke arhitekture na Južnom Jadranu, *ShP.*, ser. III., Split, 15./1985., str. 133.
- ISTI, Srednjovjekovna preuređenja ranokršćanskih svetišta u dubrovačkom kraju, *Izdanja HAD-a*, Zagreb, 12./1988., str. 189.
- ISTI, Il re croato del bassorilievo protoromanico di Spalato, *Hortartmed.*, Zagreb - Motovun, 3/1997., str. 179.
- V. GOSS, Two Early Croatian Mausolea, *Peristil*, Zagreb, 18-19/1976., str. 5.
- ISTI, *Early Croatian Architecture - a Study of Pre-Romanesque*, London, 1987.
- S. GUNJAČA, Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina godine 1950., *Ljetopis JAZU*, Zagreb, 57./1953., str. 9.
- ISTI, Starohrvatska crkva i groblje na Lopuškoj Glavici u Biskupiji, *ShP.*, ser. III., Split, 3./1954., str. 7.
- Z. GUNJAČA, O pojavi elemenata kasnoantičke graditeljske tradicije na nekim ranosrednjovjekovnim sakralnim objektima, *Izdanja HAD-a*, Split, 8./1984., str. 255.
- N. JAKŠIĆ, Croatian art in the second half of the ninth century, *HortArtMed.*, Zagreb - Motovun, 3/1997., str. 41.
- J. JELIČIĆ, Tragovi ranokršćanske arhitekture od izvora do ušća rijeke Cetine, *Izdanja HAD-a*, Split, 8./1984., str. 169.
- D. JELOVINA, Djelatnost Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika od 1968. do 1980. godine, *ShP.*, ser. III., Split, 11./1981., str. 244.
- ISTI, *Mačevi i ostruge karolinškog tipa u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika*, Split, 1986.
- ISTI, Starohrvatska crkva Sv. Marte u Bijaćima, *Kaštelanski zbornik*, Kaštela, 1987., str. 23.
- D. JELOVINA - D. VRSALOVIĆ, Sv. Marta, Bijaći kod Trogira - arheološka revizija 1967. i 1968. godine, *ArheolPregled*, Beograd, 10./1968., str. 173.
- M. JURKOVIĆ, Crkve s westwerkom na istočnom Jadranu, *PrilPovijUmjDalm.*, Split, 26./1986.-1987., str. 61.
- ISTI, Crkvena reforma i ranoromanička arhitektura na istočnom Jadranu, *ShP* ser. III., Split, 20./1992., str. 191.
- ISTI, L'eglise et l'état en Croatie au IXe siècle - le probleme du massif occidental carolingien, *Hort-ArtMed.*, Zagreb - Motovun, 3./1997., str. 23.
- N. JAKŠIĆ, Croatian art in the second half of the ninth century, *HortArtMed.*, Zagreb - Motovun, 3/1997., str. 41.
- N. KLAIĆ, Ivan Ravenjanin i osnutak splitske metropolije, *VjesnDalm.*, Split, 65.-67./1963.-1965., str. 121.
- V. KLAIĆ, Episcopatus Ludrensis u Dalmaciji (532.), *VHAD.*, N.s., Zagreb, 12./1912., str. 314.
- I. MAROVIĆ, Stanje i problemi numizmatičkog kabineta Arheološkog muzeja u Splitu, *Numizmatičke vijesti*, 24./1966., str. 38.
- T. MARASOVIĆ, Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji, u: *Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture*, Split, 1978., str. 5.
- ISTI, *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*, Split, 1994.
- ISTI, O krsnom bazenu splitske krstionice, *ShP.*, ser. III., Split, 24./1997., str. 7.
- L. MARUN, Spomen knjiga otvora prvoga muzeja hrvatskih spomenika uz izvješće VI. glavne godišnje skupštine Hrvatskog starinarskog društva obdržane u Kninu 24. kolovoza 1893., Zagreb, 1889., str. 28.
- I. NIKOLAJEVIĆ, Beleške o nekim problemima ranohrišćanske arhitekture u Bosni i Hercegovini, *ZbornRadovaViz. Inst.*, Beograd, 10./1967., str. 114.
- I. PETRICIOLI, Oko datiranja umjetničkih spomenika ranog srednjeg vijeka, *Gunjačin zbornik*, Zagreb, 1980., str. 113.
- ISTI, Prilog diskusiji o starohrvatskim crkvama s oblim kontraforima, *Izdanja HAD-a*, Split, 8./1984., str. 221.
- ISTI, Krstionica s imenom "Vuissaslavo duci" i problem ninskog baptisterija, *ShP.*, ser. III., Split, 14./1984., str. 125.
- ISTI, Crkva Sv. Spasa na vrelu Cetine, *ShP.*, ser. III., Split, 22./1995., str. 25.
- Ž. RAPANIĆ, Europska epizoda solinske povijesti, *VjesnDalm.*, 85./1993., str. 91.
- ISTI, Dva splitska ranosrednjovjekovna sarkofaga, *ArheolRadRaspr.*, Zagreb, 8.-9./1982., str. 233.
- ISTI, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split, 1987., 25./1997.
- ISTI, Sancta Maria de Platea u Trogiru, *De ecclesiis datandis* (1), *ShP.*, ser. III., Split, 25./1998., str. 43.
- P. VEŽIĆ, Starokršćanska arhitektura na području Zadra, *GodZaštSpomKult.*, Zagreb, 12./1986., str. 161.
- ISTI, O centralnim građevinama u Dalmaciji u ranom srednjem vijeku, *Diadora*, Zadar, 13./1991., str. 323.

Zusammenfassung*

DENKMÄLER MIT UNVOLLSTÄNDIGER BIOGRAPHIE DE ECCLESIIIS DATANDIS (2)*

Indem er das reiche Repertoire der Skulpturen und Bauten des frühen Mittelalters auf dem Gebiet Kroatiens durchsucht, weist der Autor auf eine Reihe von Denkmälern von großem Wert und großer Bedeutung für die Gesamtheit der kroatischen Präromanik als einer Stileinheit hin. Diese Denkmäler konnte man leider weder nach Typologie noch nach Herkunft, bzw. bei Skulpturen nach dem Ort ihrer Entstehung oder Entdeckung völlig bestimmen. Genauso wenig konnte man sie genauer datieren oder verwandten Gruppen zuordnen usw. Selbstverständlich unterscheiden sich solche Mängel bei Skulpturen von denjenigen bei Bauten, vor allem Kirchen.

Der Autor beruft sich auf seine längst bei der Diskussion auf einer wissenschaftlichen Konferenz in Krk 1985 ausgesprochene Replik, als er solche Denkmäler als "Denkmäler unvollständiger Biographie" bezeichnet hatte. Dabei versucht er in dieser Arbeit, diese im Grundsatz theoretische Erörterung anhand einiger Bauten zu begründen. Die Beispiele der Skulptur lasse er für eine andere Gelegenheit. In dieser Erörterung wählte er die folgenden Bauten aus: die Kirche auf Lopuska Glavica, die Kirche in Crkvina, Biskupija und die Kirche der Hl. Martha in Bijaći bei Trogir. Er entschloß sich, aus dem tatsächlich reichen und typologisch mannigfaltigen Repertoire der frühmittelalterlichen Architektur diese drei Beispiele zu nennen, um auf die Relativität der verschiedenen Schlußfolgerungen, die aufgrund dieser mangelhaften "Denkmalbiographien" gezogen werden, hinzuweisen. Für diese Beispiele gibt nur ungenügend genaue und zuverlässige Grundrißzeichnungen.

Alle diese Kirchen wurden schon vor langer Zeit, im vergangenen Jh., entdeckt und mehrmals erforscht. Die Forschungen selbst wurden in der Folge vor fast fünfzig Jahren häufig auch revidiert, und die Bauten konserviert. Bei der Ausarbeitung der graphischen Dokumentation, d.h. der Zeichnungen, sowie der Fotodokumentation, wurden äußerst bescheidene Mittel angewandt, und diese unvollständige Dokumentation ließ bis zum heutigen Tage zahlreiche Zweifel hinsichtlich der "Biographie" der einzelnen Denkmäler bestehen. In der Literatur werden allerdings auch solche unzureichenden und schematischen Zeichnungen infolge des Fehlens anderer doch regelmäßig benutzt, und zwar nicht nur in typologischen Klassifizierungen, sondern auch bei Stilvergleichen und chronologischer Eingliederung usw. Dieser Umstand führte zu Meinungsverschiedenheiten in Ansichten und Vermutungen oder zu falschen Schlüssen. Darauf weist der Autor in einer kurzen Analyse der erwähnten drei Lokalitäten hin.

In dieser Zusammenfassung werden diese Mängel kurz angeführt.

Der Grundriß der Kirche mit unbekanntem Namen, die sich in Lopuska Glavica, Biskupija bei Knin, befindet, ist unlogisch, weil die südliche Apsis des Trikonhos fehlt. Der Autor ist absolut überzeugt, daß diese vorhanden war, obwohl sie bei den Forschungsarbeiten angeblich nicht entdeckt worden sei. Der Bau stellt ein typisches Trikonhos (Dreiblatt) dar, und die Kirche ist mit der Kirche des Hl. Spas in Vrh Rika zu vergleichen. Die beiden Kirchen sind sehr ähnlich, fast identisch, nur daß die "Lopuska Glavica" etwas kleinere Dimensionen hat. In der Begründung zu diesem Beispiel beruft sich der Autor auf die Literatur und berücksichtigt verschiedene Meinungen und Deutungen (Abb. 1 und 2).

Der Grundriß der Kirche in Crkvina, Biskupija bei Knin, gewidmet der Hl. Maria, ist ebenfalls unzureichend präzise. Der Autor bemerkt einige Mängel und weist auf sie hin. Dabei geht es um eine schematische Darstellung, die weder eine genauere Analyse der erhaltenen Überreste, noch zuverlässigere Schlußfolgerungen ermöglicht. Darüber hinaus bleiben hinsichtlich des Charakters und der Entstehungszeit der Kirche sowie der damit verbundenen frühmittelalterlichen Grabstätten an der Südseite und im Kircheninneren Zweifel bestehen. Dabei handelt es sich um die in der Literatur bekannten Grabstätten Biskupija Crkvina, 1-7, Grab eines Jungen und Grab eines Mannes mit Beigaben karolingischer Herkunft.

Die Kirche der Hl. Martha in Bijaći bei Trogir wurde auf den Überresten einer altchristlichen Kirche errichtet, wobei anscheinend gerade diese vorangehenden Baustrukturen benützt wurden. Auch diese Kirche wurde, genauso wie die zwei früher angeführten, nicht genau gezeichnet. Dieser unvollständige Grundriß, auch schematisiert, fand aber breite Anwendung bei stilistischen und typologischen Analysen und Vergleichen. Die Kirche ist in geschichtlicher Hinsicht wichtig, weil sie als der Ort, wo im 9. Jh. die Fürstendokumente geschrieben wurden, erwähnt wird und mit dem dortigen Geistlichen mit fränkischem Namen, *Gumpert*, dessen Name in die Altartrennwand eingemeißelt ist, verbunden ist.

Am Schluß weist der Autor darauf hin, daß es für die Aufklärung dieser Beispiele neben den theoretischen Untersuchungen unentbehrlich ist, auch Forschungen vor Ort durchzuführen. Darüber hinaus muß man, wenn dies nach den vor langer Zeit durchgeführten Forschungen und Prüfungen, und insbesondere nach den vor vielen Jahren durchgeführten Schutz- und Konservierungsarbeiten, überhaupt noch möglich ist, mindestens zum Teil die Zweifel, die die bestehenden Grundrisse enthalten, zu beseitigen versuchen. Alle drei Bauten sind wichtig, nicht nur im typologischen Repertoire der Kirchen aus der altkroatischen Zeit (Lopuska Glavica), sondern auch wegen geschichtlicher Tatsachen, mit welchen sie im Zusammenhang stehen (die Kirche in Crkvina und Bijaći). Deshalb muß man sie möglichst genau datieren.

* Indem ich meine Ansichten zur Kirchenarchitektur des frühen Mittelalters in Kroatien zu erklären versuchte, habe ich einige Arbeiten geschrieben. Die erste davon, betitelt *Ecclesiae destructae... ut restauratur imploramus* (Aus dem Brief Stephan VI. an Papst Bischof Theodosius 887), wurde im Sammelband der Arbeiten der wissenschaftlichen Versammlung 6.-8. Oktober 1992 in Zagreb, *Starohrvatska spomenička baština. Radanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*. ("Alt-kroatisches Denkmalerbe. Die Geburt der ersten kroatischen Kulturlandschaft",

1996, S. 57-64) veröffentlicht. Die zweite jedoch, betitelt *Sancta Maria de Piatea i Trogiru - De ecclesiis datandis* (1), wird im nächsten 24. Band der *Starohrvatska prosvjeta* ("Alt-kroatische Bildung") erscheinen. Da dieser Artikel u.a. auch die Datierung der Kirchen erörtert, hat er den gleichen Untertitel wie der vorangehende über die Hl. Maria in Trogir und stellt mit ihm sowie mit weiteren in Vorbereitung befindlichen Texten eine Einheit dar.